

Закінчення серії доповідей у рамках міжнародної науково-практичної конференції
“Від валютно-фінансової стабілізації до економічного зростання: досвід Угорщини,
уроки для України” (початок — у попередньому номері)

Жаліло Я.А.,

кандидат економічних наук,
завідувач відділу економічної та соціальної стратегії
Національного інституту стратегічних досліджень

ДЕФОРМАЦІЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОГО ЦИКЛУ Й ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Розглянуто особливості національної стратегії економічного зростання. Визначено концептуальні засади державної економічної політики та запропоновано систему заходів, спрямованих на досягнення стійкого економічного зростання.

The article deals with some specifics of the national economic growth strategy. The author determines conceptual principles of the state economic policy and suggests a system of measures spearheaded at stable economic growth.

Дослідження перебігу соціально-економічних процесів в Україні в 2004—2007 роках не можливе без детального врахування впливу комплексу складних політичних чинників, пов'язаних із подіями “помаранчевої революції” й подальшими перманентними загостреннями внутрішньополітичних конфліктів. Нова політична криза 2007 року продемонструвала збереження в Україні ключових економічних суперечностей, які підтримують високий рівень політичної та соціальної напруженості.

Відтак конче необхідним є формування економічної політики, яка дала б змогу подолати негативні наслідки впливу затягування передвиборної фази політико-економічного циклу й закласти підвалини стабільного динамічного соціально-економічного зростання. Це зумовлює актуальність вивчення головних ознак економічної моделі, на основі якої сформувалася нинішня соціально-політична ситуація в Україні, аналізу еволюції цієї моделі під впливом чинників політико-економічного циклу.

Окреслена проблема не є абсолютно новою для українських дослідників. Особливості вітчизняної моделі економічного зростання досліджували В. Геєць, А. Чухно, С. Єрохін, І. Бондар, О. Ареф'єва¹ та інші. Було виокремлено ключові

¹ Геєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. — 2005. — № 5. — С. 4—17; Геєць В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. — 2006. — № 3. — С. 23—53; Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі // Економіка України. — 2004. — № 5. — С. 14—23; Єрохін С.А. Основні засади формування стратегії соціально-економічного розвитку в Україні // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 12. — С. 17—23; Бондар І.К. Передумови стратегії нового формату розвитку економіки України // Формування ринкових відносин в Україні. — 2005. — № 6. — С. 3—13; Ареф'єва О.В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О. Ареф'єва, О. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 3. — С. 57—64.

суперечності моделі, яка склалася в Україні до 2004 року, досліджено особливості її подальшого розвитку. Особливу увагу було приділено проблемам впливу особливостей економічної системи на формування політики держави та зворотного політичного впливу на економіку, що, зокрема, розглядалися у працях І. Бідзюри, І. Жилияєва, О. Куценко².

З нашої точки зору, згадані напрацювання потребують подальшого розвитку — з урахуванням особливостей поточної ситуації, змін, що відбуваються в національній економічній моделі під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Це дасть змогу запропонувати систему заходів економічної політики держави, спрямованих на досягнення позитивних зрушень у економіці зокрема та в суспільстві в цілому. Саме такі завдання ставить перед собою автор у цій статті.

І. 2004 рік: економічні передумови політичної кризи: колапс експортної моделі

Політична криза листопада—грудня 2004 року, яка дістала назву “помаранчевої революції”, оцінюється та аналізується переважно представниками політичної науки. Водночас застосування методології стратегічного економічного аналізу дає змогу встановити об’єктивне економічне підґрунтя процесів, що відбулися в цей період в Україні³. Причиною масової реакції, що спонукала людей до активних протестних дій, на нашу думку, стала системна криза соціально-економічної моделі, яка встановилася в Україні й характеризується фрагментарністю економічного зростання. Вона проявляється в комплексі системних розривів, які, у свою чергу, спричинили різноспрямованість цінностей загальнонаціональної та регіональних ділових еліт. Головним чинником економічної фрагментарності є така взаємозалежна пара, як обмежена місткість внутрішнього ринку й експортна модель економічного зростання.

По-перше, відбувається відхилення фінансових потоків від внутрішнього ринку, що ставить експортера у вигідніше становище. Це, з огляду на наявність галузевої спеціалізації регіонів, призвело до посилення міжрегіональної диференціації доходів як бізнесу, так і населення. Так, за даними Держкомстату протягом січня—жовтня 2004 року середня заробітна плата по Україні зросла з 500,05 грн до 636,21 грн (на 27 %) і становить 164,5 % прожиткового мінімуму. При цьому різниця в рівні заробітної плати в регіонах і надалі залишалася істотною. Приміром, у Києві середня зарплата в жовтні 2004 року становила 1019,73 грн. У Донецькій, Дніпропетровській та Запорізькій областях

² Бідзюра І. Держава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 77—86; Жилияев І. Опыт программирования деятельности правительства Украины // Общество и экономика. — 2004. — № 2. — С. 114—123; Куценко О. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 78—89.

³ Особливості методології стратегічного економічного аналізу викладені автором, зокрема, у книзі: Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. — К.: НІСД, 2003. — 368 с.

у жовтні на одного штатного працівника було нараховано, відповідно, 784,07 грн, 719,21 грн та 712,43 грн, або 180—200 % прожиткового мінімуму, тоді як у Тернопільській, Волинській та Хмельницькій областях середня заробітна плата за цей період становила 431,46 грн, 450,79 грн і 455,50 грн відповідно, що не перевищувало 120 % прожиткового мінімуму.

По-друге, варто зауважити, що, незважаючи на проголошений курс на децентралізацію державної влади, прийняття Бюджетного кодексу, який розширив бюджетні повноваження субнаціональних органів влади, рівень реальної фінансової автономії на місцях істотно знизився. Про це, зокрема, свідчить зростання й умовних, і безумовних трансфертів регіонам і, як наслідок, збільшення кількості дотаційних регіонів із 12-ти в 1996-му до 26-ти у 2003 році. При цьому частка доходів місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) зменшилася з 45,7 % в 1998-му до 29,9 % у 2003 році.

По-третє, наслідком фрагментації зростання стало також формування потужних галузевих угруповань, які практично не орієнтовані на вітчизняного покупця. У результаті предметами їхньої лобістської діяльності є заходи економічної політики, що сприяють обмеженню внутрішньої купівельної спроможності: одержання експортерами пільг за рахунок підвищення фіскального тиску на інших учасників ринку, обмеження приросту заробітної плати, підвищення внутрішніх цін під впливом міжнародної кон'юнктури тощо.

По-четверте, прискорений розвиток експорто орієнтованих галузей зумовлений випереджальним нагромадженням у цій сфері надлишкових фінансових ресурсів. Відтак сформувалася об'єктивна тенденція до експансії капіталу в галузі та регіони, де його бракувало. Низка регіональних еліт почали зазнавати істотних втрат унаслідок міжрегіонального та міжгалузевого перерозподілу економічного і правового контролю, що де-факто розпочався ще у 2003 році.

По-п'яте, вагомим чинником неоднорідності інституціонального середовища, що зумовив конфлікти між стратегічними суб'єктами, стала різна "швидкість" імплементації ринкових механізмів у секторах української економіки: майже неререформованими залишалися сільське господарство, житлово-комунальна сфера. Це призвело до відпливу фінансових ресурсів на користь глибше реформованих секторів і до прогресуючого відставання інших у рівні одержуваних доходів.

По-шосте, важливу роль у загостренні кризових явищ відіграла відсутність належної кооперації між малим, середнім та великим бізнесом. В Україні малий і середній бізнес сегментовані в окремі ніші, насамперед пов'язані із торговельно-посередницькою діяльністю.

По-сьоме, досить гостро проявився конфлікт між бізнесом та інститутами фіскальної сфери, зумовлений хронічним дефіцитом коштів для наповнення бюджету через низьку рентабельність легального бізнесу. Каталізатором прояву цих розбіжностей стала фіскалізація політики держави в 2004 році, що відбулася

у зв'язку з мобілізацією фінансових ресурсів на соціальні потреби напередодні виборів Президента України.

По-восьме, парадоксальним виявився вплив тіньового сектору на економіку України через відсутність дієвої політики детінізації, яка сприяла би м'якій адаптації некримінальних тіньових капіталів до діяльності в легальній економіці. Так, за даними Міністерства економіки України тіньовий сектор виробляє близько 35 % сумарного ВВП країни.

Таким чином, пріоритетним напрямом стратегії держави мало б стати формування механізмів консолідації інтересів груп та прошарків, що представляють українське суспільство, шляхом подолання вищенаведених суперечностей, реалізації і примноження накопиченого у країні потенціалу соціально-економічного розвитку.

II. 2005 рік: інституціональна криза як чинник подальшої деформації моделі економічного розвитку

Процес формування економічної політики держави у 2005 році зазнав потужного впливу чинників, пов'язаних із викликаними “помаранчевою революцією” інституціональними потрясіннями: суперечливим і затяжним процесом зміни політичних еліт, перерозподілом політико-економічних важелів, зрушеннями у правовому середовищі.

Шляхом розв'язання інституціональної кризи стало посилення легітимності владних структур перед широкими колами населення завдяки подальшому динамічному зростанню соціальних витрат, що розпочалося у 2004 році. В умовах наближення парламентських виборів навесні 2006 року формування позитивного ставлення електорату до нової влади розглядалося як завдання першочергового значення.

Унаслідок внесених у 2005 році змін у державний бюджет питома вага соціальних витрат бюджету у ВВП зросла з 15 % до 20 %, або 61 % витрат зведеного бюджету.

Послідовна реалізація заходів соціальної політики сприяла істотним позитивним зрушенням у головних показниках рівня життя населення України. За даними Державного комітету статистики у 2005 році порівняно з 2004-м номінальний рівень доходів населення збільшився на 39,1 %. Характерною ознакою якісних зрушень унаслідок збільшення доходів населення стало зростання схильності до накопичення, що засвідчило зростання заощаджень громадян протягом року майже на 33 млрд грн.

Проте активне збільшення доходів населення, а отже, споживчого попиту, практично не сприяло економічному зростанню: у 2005 році темпи приросту ВВП знизилися до 2,6 %, промислового виробництва — до 3,1 %. На нашу думку, уповільнення економічної динаміки у 2005 році в основному стало наслідком таких об'єктивних довготермінових тенденцій, як вичерпання інерції екстенсивного зростання після глибокого і тривалого трансформаційного спаду й погіршення зовнішньої кон'юнктури та втрата українськими експортерами частини зовнішніх ринків.

Воднораз уповільнення економічної динаміки стало закономірним наслідком виходу соціальної політики за межі економічної обґрунтованості, що спонукало до вжиття заходів економічної політики, які загальмували економічний розвиток і призвели до розриву ланцюжка стимулювального впливу на загальну економічну динаміку з боку підвищення внутрішнього попиту. Це спричинило:

- значне підвищення фіскального тиску на суб'єктів господарювання;
- лібералізацію доступу на внутрішній ринок імпортованої готової продукції з метою гальмування цінової динаміки;
- різку номінальну ревальвацію гривні та її перманентну реальну ревальвацію;
- зростання витрат українських товаровиробників через збільшення витрат на виплату заробітної плати й випереджальне підвищення цін і тарифів на витратотворювальні товари та послуги.

У цілому досвід 2005 року показав обмеженість ефективності застосування в Україні квазікейнсіанської моделі стимулювання економічного зростання на основі збільшення обсягів лише внутрішнього споживчого попиту. Підвищення останнього супроводжувалося спадом у інвестиційній сфері, що значно ускладнило адекватну реакцію українських виробників на збільшення місткості внутрішнього ринку.

ІІІ. 2006—2007 роки: ренесанс експортної моделі й новий виток політичного циклу

Аналіз економічного та соціального розвитку України у 2006 році й першому півріччі 2007-го засвідчив відновлення активної висхідної економічної динаміки України. У 2006 році в цілому стабілізувалася макроекономічна ситуація й відновилися тенденції динамічного розвитку економіки.

Підставами для позитивних оцінок макроекономічної динаміки є:

а) позитивні результати економічного розвитку:

- досягнення темпів приросту ВВП у 2006 році на рівні 7 %, що відповідає середньорічному рівню 2000—2004 років, причому протягом року спостерігалася висхідна динаміка цього показника;
- досягнення темпів зростання промислового виробництва на рівні 6,2 %, що вдвічі більше, ніж у 2005 році;
- зміцнення позитивної тенденції випереджального зростання машинобудування як основної інноваційно орієнтованої галузі промисловості: протягом 2006 року — на 11,8 % (майже вдвічі швидше, ніж обробна промисловість у цілому), в першому кварталі 2007-го — на 23,9 %;
- відновлення активної інвестиційної динаміки: впродовж 2006 року приріст інвестицій у основний капітал становив 19 %, що в 2,7 разу вище від темпів приросту ВВП. При цьому частка валового нагромадження основного капіталу становила 23,6 % ВВП, капітальні видатки держбюджету збільшилися на 31,2 %; у першому півріччі 2007-го приріст капіталовкладень становив 32,2 %;

б) позитивні результати соціального розвитку:

— зростання реальних доходів населення України на 16,1 %, реальної заробітної плати — на 18,3 %. Частка оплати праці сягнула 49,5 % ВВП, причому порівняно з 2005 роком відбулося структурне поліпшення: частка доходів населення за рахунок економічної активності (заробітна плата, прибуток, змішаний дохід, доходи від власності) перевищила трансфертну частину доходів;

— підвищення середнього рівня пенсійних виплат на 12,5—120,5 % прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб;

— збільшення соціальних витрат загального фонду державного бюджету порівняно з плановими витратами 2005 року на 5,8 % (причому, оскільки поряд із цим витрати на покриття дефіциту Пенсійного фонду зменшилися на 9055,2 млн грн, насправді фінансування соціальної сфери зросло на 31,8 %);

в) збереження основ макроекономічної стабільності:

— утримання низьких темпів зростання цін на основні види споживчих товарів: продовольчих — на 3,5 %, непродовольчих — на 2,5 % у грудні 2006-го по відношенню до грудня 2005 року;

— виконання плану доходів державного бюджету на 104,7 %;

— збереження стабільного курсу національної грошової одиниці за збільшення валютних резервів НБУ до рекордного показника — 22,97 млрд дол. США станом на 01.04.2007 року;

— зниження середньозваженої кредитної ставки в національній валюті на 1,3 пункту, що сприяло приросту кредитування економіки у 2006 році на 71,1 %. При цьому питома вага кредитів банків та інших позик у структурі інвестиційних ресурсів зросла на 4,2 пункту — до 14,5 %.

Слід наголосити, що відновлення активної економічної динаміки після “провалу” 2005 року стало можливим завдяки подоланню “інституціонального шоку” і швидкому відновленню позитивної кон’юнктури на основних експортних ринках (насамперед металопродукції).

У 2006 році відбулося фактичне відновлення експортної орієнтації економічного розвитку. Експорт товарів та послуг у 2006 році був еквівалентний 47,2 % ВВП і зріс на 12,5 %, або на 4,2 млрд дол. (При цьому варто враховувати, що приріст експорту відбувся саме за рахунок цінового фактора.) За даними Держкомстату у фізичному вимірі експорт товарів та послуг, за підсумками 2006 року, був на 4,9 % меншим, ніж торік. Це дає підстави для висновку про галузеву локальність стимулювального ефекту збільшення експорту.

Водночас подальше екстенсивне збільшення споживчого попиту через відсутність інноваційної політики, що сприяла б розвитку виробництва сучасних споживчих товарів високого технологічного рівня, стає одним із чинників погіршення зовнішньоторговельного балансу. Поступове послаблення впливу споживчого попиту на динаміку промислового виробництва відбувається внаслідок:

— посилення диференціації доходів населення, що спричинило зміни струк-

тури споживання на користь дорожчих і якісніших товарів, зокрема побутової техніки, автомобілів, пропозиція яких великою мірою забезпечується за рахунок імпортних поставок;

— збільшення у структурі витрат населення частки житлово-комунальних, транспортних, освітніх, медичних послуг, а також тих, що користуються попитом здебільшого представників заможніших прошарків населення, так само як і витрат на придбання житла, що відтягують дедалі більшу частку доходу від традиційних споживчих ринків;

— природне, за підвищення рівня індивідуального доходу, зростання схильності до заощадження, тоді як приріст депозитів сприяє випереджальному підвищенню споживчого кредитування, що стало каталізатором насамперед попиту на товари “елітного” асортименту.

Відновлення у 2006 році динамічного зростання інвестицій не привело до позитивних структурних зрушень. Відбувалося дедалі більше зміщення інвестиційного попиту до сектору імпоротної продукції. Зазначене дає підстави для висновку про те, що досягнення позитивного ефекту для економічного зростання від збільшення інвестиційного попиту потребує проведення цілеспрямованої інноваційної політики, орієнтованої на розроблення й освоєння українськими промисловцями виробництва сучасної техніки.

Отже, як зауважено вище, відновлення активної висхідної економічної динаміки в Україні у 2006—2007 роках не може розглядатися як результат фундаментальних структурних зрушень унаслідок ефективної економічної стратегії держави. Загострення успадкованих і накопичених проблем відбулося через те, що відкладалося розроблення і впровадження складових нової хвилі економічних реформ, які мали адаптувати національну економіку до конкурентоспроможної діяльності в умовах збільшення відкритості й передбачали, зокрема, певні непопулярні заходи.

Ознаками посилення політизації дій держави у сфері економічної політики в рамках виборної фази політичного циклу в 2007 році, на нашу думку, слід вважати:

— підпорядкування заходів економічної політики потребам досягнення поточних, часом суто політичних, цілей, що ускладнює прийняття об’єктивних рішень у сфері економічної політики через конфлікти між гілками влади;

— перетворення таких проблем, як встановлення та забезпечення соціальних нормативів, на предмет політичних змагань, що перешкоджає коректному визначенню економічної обґрунтованості їхніх розмірів, перебудові системи соціального захисту, збалансуванню завдань соціального захисту й економічного розвитку в бюджетній політиці;

— така сама політизація процесу визначення розмірів мінімальної заробітної плати, що перешкоджає утвердженню дієздатного ринку праці, встановленню коректного зв’язку оплати праці з її продуктивністю, подоланню невинуватої міжгалузевої та міжкваліфікаційної диференціації й деформує соціальний діалог між роботодавцями і профспілками;

— перетворення політики ціноутворення на ринках природних монополій на інструмент політичної конкуренції, що перешкоджає встановленню економічно виважених норм діяльності підприємств цієї сфери, стає на заваді їх структурній модернізації, посилює загрозу техногенній безпеці.

Підвищення рівня політичної невизначеності посилює очікувані суб'єктами господарювання політичні ризики. Ці ризики проявляються у вигляді зниження інвестиційної привабливості економіки й гальмування активності як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів, звуження об'єктів стратегічного планування компаній, а отже, їх зміщення до спекулятивних видів діяльності.

Суб'єкти, котрі діють на вітчизняному ринку, закладають політичні ризики в очікуваний рівень прибутку (отже, рівень цін), тому політична невизначеність посилює інфляційні тенденції, насамперед у секторах, де зростання цін менш обмежене регуляторними вимогами та конкуренцією, зокрема на ринку нерухомості, а також підвищує процентні ставки за кредитами.

В умовах інституційної кризи спостерігається різке погіршення якості захисту прав власності, що є потужним чинником невизначеності в очікуваннях суб'єктів господарювання.

Усі наведені вище фактори ведуть до консервації чинної моделі економічного зростання й перешкоджають її модернізації відповідно до стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку.

IV. Пріоритетні завдання соціально-економічної стратегії держави

На нашу думку, подолання негативних наслідків впливу затягування передвибірної фази політико-економічного циклу й закладення передумов стабільного динамічного соціально-економічного зростання потребують зосередження уваги на комплексі пріоритетних завдань економічної та соціальної стратегії:

1. *Розвиток національного конкурентного середовища і внутрішнього ринку.* Політика розвитку національного конкурентного середовища та внутрішнього ринку має відігравати провідну роль у зміцненні функцій конкуренції як головного чинника підвищення ефективності економіки і стимулу економічного розвитку та соціальної відповідальності бізнесу. Держава має створювати й гарантувати правила гри на національному ринку, підтримувати збалансованість відносин між суб'єктами господарювання, рівність їхніх прав та економічних свобод.

2. *Розвиток засад інвестиційно-інноваційного розвитку національної економіки.* Формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку національної економіки — безальтернативний шлях до скорочення значного відставання рівнів розвитку та життя населення України від розвинених країн світу, радикального підвищення продуктивності використання національного ресурсного потенціалу, зниження енергетичної залежності, подолання суперечностей між завданнями економічного та соціального розвитку.

3. *Підтримка експортної діяльності й поліпшення структури експорту з України.* З метою принаймні часткового розв'язання проблеми негативного сальдо зов-

нішньої торгівлі має бути розроблено комплекс інструментів підтримки розвитку експорту орієнтованих виробництв і вдосконалено структуру товарного експорту в напрямі збільшення в ньому частки товарів із високим рівнем доданої вартості.

4. *Посилення захисту внутрішнього ринку.* Врегулювання величини зовнішньоторговельного сальдо й забезпечення адекватної реакції національної економіки на підвищення внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту потребуватимуть проведення виваженої політики імпортозаміщення й захисту внутрішнього ринку, зокрема шляхом застосування засобів нетарифного регулювання та вдосконалення методів митного контролю.

5. *Модернізація орієнтирів соціальної політики.* Вихід із патової ситуації протиставлення завдань соціального та економічного розвитку потребуватиме відповідної модернізації орієнтирів і пріоритетів соціальної політики держави у сферах реформування політики щодо заробітної плати, реформування ринку праці, поліпшення якості й підвищення ефективності надання послуг соціальної сфери, запобігання подальшій соціальній поляризації.

6. *Реформування економічних відносин у АПК.* Підготовка сільгосп підприємств та індивідуальних господарств до діяльності в умовах повноцінного функціонування ринку землі й запобігання можливим негативним тенденціям, пов'язаним із відставанням аграрного сектору в ринковому реформуванні потребує здійснення комплексних ринкових перетворень у агропромисловому секторі країни, зокрема створення дієвих економічних механізмів стимулювання й підтримки розвитку аграрного виробництва, впровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках, заохочення розвитку інфраструктурних елементів аграрного ринку.

7. *Реформування житлово-комунального сектору та сфери природних монополій.* Досвід останнього року досить наочно окреслив необхідність перебудови житлово-комунального господарства в напрямі радикального поліпшення якості послуг, ефективності використання державних капіталовкладень у цей сектор і диверсифікованості джерел інвестицій, упровадження сучасних ефективних інструментів регулювання діяльності природних монополій.

8. *Розвиток партнерських відносин між владою та бізнесом.* Сформувати суспільний консенсус і впровадити дієздатну політику соціально-економічних реформ не можливо без створення механізмів реального партнерства між державою і структурами бізнесу у сферах формування державної економічної та соціальної політики, соціальної відповідальності бізнесу, загальної реалізації соціально значущих інвестиційних проектів.

На наш погляд, окреслені пріоритетні напрями економічної стратегії й тактики держави потребують ґрунтового наукового забезпечення. Тому концентрація теоретичних та прикладних досліджень навколо цієї тематики є важливим завданням вітчизняної економічної науки.